

УДК 316.74:371.001.31(477)

*К. Г. Михайльова, О. І. Назарко***УЧИТЕЛЬСТВО УКРАЇНИ:
СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ НА ФОНІ СУЧАСНИХ
СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ****Резюме**

В статье рассмотрены вопросы жизнедеятельности учительства в контексте современных социальных трансформаций. На основе авторского социологического исследования выявлены базовые тенденции в развитии данной социально-профессиональной группы.

Summary

The article addresses the problems of teachers vital activities within the contest of modern social transformations. The authors sociological research has revealed the basic tendencies of this social and professional group development.

Ключові слова: учительство, соціальні трансформації, соціальний тип учителя, розвиток учительства.

Учительство – одна з соціально-професійних груп у сучасному суспільстві. Її вивчення стало однією із традиційних тем у соціології освіти, бо з учительством пов'язані проблеми сучасної школи: необхідність забезпечення високої якості освіти та формування престижу професії учителя, труднощі закріплення учителя в школі, «розмитість» професійної культури, труднощі створення та підтримання креативності у роботі, низька замотивованість щодо власного самовдосконалення та підвищення рівня післядипломної освіти тощо. Вчитель опиняється на перехресті низки соціальних протиріч і не може власними силами подолати їх вплив.

З позиції предмета соціології освіти вчительство гармонійно втілюється в уявленні про освіту як соціальну систему, в якій виокремлюється сукупність взаємодіючих соціально-освітніх спільнот. Найбільш повне розкриття всієї цієї сукупності – важлива передумова цілісного дослідження системи освіти і одночасно умова більш точного соціального портрету учительства.

Багато науковців розглядають учителя як фактор впливу на суспільство у широкому розумінні. Свого часу такі вчені, як Я. Коменський, Й. Песталоцці, Ф. Дістерверг, Д. Дьюї, К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші доклали багато зусиль, щоб не тільки адекватно зрозуміти сутність особистості, але й використати свої знання про неї у власній педагогічній діяльності.

Минуле століття змінило пріоритети в розумінні сутності особистості вчителя. З'явилися теорії громадянського (Г. Кершенштейнер), вільного (М. Монтессорі), нового (Е. Демолен) виховання особистості. Представники різних наукових напрямів прагнули адекватно досягнути особистість. Наприклад, Е. Мейман стверджував, що для визначення істотних ознак особистості слід брати до уваги дані анатомії, фізіології, психології, а також естетики й релігії. Д. Дьюї виводив сутність особистості з біологічних чинників, вважаючи, що сукупність розумових і фізичних властивостей індивіда є досягненням етносу і передається спадково. Тому притаманне особистості пізнання, яке відбувається в надрах її «Я», має справу не з мисленням, а зі світом відчуттів, вірувань, прагнень тощо [1].

У вітчизняній науковій літературі останніх років до проблеми формування особистості сучасного вчителя звертались такі вчені, як С. Гончаренко, В. Андрущенко, І. Табачек, Л. Губерський, М. Євтух, В. Журавський, І. Зязюн, В. Кремень, О. Савченко, О. Сердюк, І. Надольний та інші. Але цілісне уявлення про вчителя як суб'єкта соціального, зокрема освітнього, простору залишається поза увагою вчених. Тому метою статті є узагальнення характеристик сучасного вчителя як суб'єкта суспільних відносин.

Учитель – основний учасник освітнього процесу, який впроваджує новий курс в умовах змін соціального простору з новими запитамі і очікуваннями суспільства. Соціальний тип учителя як рушійної сили освітніх інновацій характеризується різними ознаками.

Аналіз статистичних даних по Україні свідчить про негативні тенденції у соціально-демографічних характеристиках учительства. Так, у загальноосвітніх навчальних закладах у 2009 році працювало 74 тис. педагогічних працівників пенсійного віку, що становить 14,7% від загальної кількості працюючих педагогів. У 2002 році такий

показник становив 11,7%. Відчутними також є негативні соціальні наслідки минулих років, що призвели до зменшення у навчальних закладах питомої ваги педагогів-чоловіків. Так, якщо у 2001/2002 навчальному році у школах України їх працювало 17,8%, то у 2006/2007 навчальному році – тільки 16,1%. Взагалі, гендерна політика в освітній галузі та її вплив на якість навчання потребує особливої уваги.

Окрім того, таку саму ситуацію ми маємо і з педагогічними працівниками, стаж роботи яких понад 20 років, що дає їм право вийти на пенсію за вислугою років. Але низькі соціальні виплати призводять до того, що цей показник теж має тенденцію до зростання. Якщо у 2001/2002 навчальному році він становив 38,4%, то у 2006/2007 навчальному році – 46,8%, а це понад 255 тис. осіб. Отже, основний контингент працюючих учителів має вік від 41 до 50 років.

Як соціально-професійна група вчительство виконує ряд важливих функцій, виконання яких є принциповим для розвитку суспільства. До них зазвичай відносять: формування всебічно розвинутої особистості учня, передача соціального досвіду, забезпечення рівного доступу учнів до якісного навчання, розвиток знань, умінь і навичок вихованців тощо.

Сама галузь, у рамках якої вчительство виконує свої функції, розвивається під впливом багатьох факторів. Саме це і визначає, на наш погляд, той факт, що групи проблем учительства як соціально-професійної спільноти оновлюються разом із соціальною ситуацією.

Сьогодні можна акцентувати увагу та зазначити деякі проблеми соціально-професійного розвитку учительства [4, с. 162–164]:

- у учителів, у порівнянні з іншими соціальними групами, найбільш нетривале перебування у професії (у середньому 5–7 років взагалі та до 11 років у сільській місцевості). У професії здебільшого перебувають молодь і ветерани. Першим притаманні незрілі професійні орієнтири та малий досвід, другим – консерватизм. Це створює певні складності впровадження освітніх інновацій. Стабільність учительської професії пов'язана з конформізмом особистісної позиції, низьким рівнем розвитку амбітності, або установки на соціальне просування;

- теоретичні основи учительства як професії відрізняються порівняно слабкою визначеністю, відсутністю високої спеціалізації. Фахова

спеціалізація майбутнього вчителя у педагогічних університетах складає всього 1,5–2 роки;

- більшість учителів соціально розрізнена, їм притаманні низький рівень професійного спілкування та низький рівень участі у розвитку громадянського суспільства. Вчителів практично усунуто від процесу відбору до професії, вони не мають контролю над стандартами у своїй професії;

- переважній частині учительства притаманна ерозія цілепокладання і моделей професійної діяльності. Ерозія цілей у зазначеній соціальній групі виявляється у відсутності єдності загальних та спеціальних цілей. Як наслідок виникає питання про інноваційний потенціал учительства, про його здатність до виконання будь-якого нового соціального замовлення.

Тож головні якості, необхідні справжнім учителям-професіоналам – ґрунтовні компетенції, тривалий термін підготовки, визначальний вплив професіонала на долю людей, контроль над стандартами у своїй професії та суворий відбір усередині неї, розвиток професійних, соціальних та громадянських зв'язків.

Учительство як соціально-професійна група інтегрована у соціальний простір та має характерні взаємовідносини з іншими соціальними групами. Більше того, саме на перетинах цієї взаємодії і формуються образи соціальних та соціально-професійних груп.

Однією з найважливіших груп, яка заслуговує на аналіз, є ті, хто навчається, бо вони найтісніше взаємодіють з педагогами. Але, на наш погляд, на якість такої взаємодії впливають не стільки загальногрупові якості вчительства, скільки індивідуальні. Тому при аналізі вчительства варто поглянути на нього крізь призму соціальних характеристик сучасної індивідуальності. До цих характеристик можна віднести сьогодні відкритість назустріч інноваціям і змінам, готовність висловлювати і обґрунтовувати власну думку, орієнтацію у часі, відчуття суб'єктивної сили, намагання передбачити події майбутнього і планувати свої майбутні дії, довіру до соціального порядку, відчуття «розділеної справедливості», самовдосконалення і освіти, шанобливе ставлення до чеснот інших людей.

Беззаперечно, що процес формування сучасної індивідуальності

вчителя передбачає широкий спектр форм і методів освітньої і самоосвітньої діяльності вчителя. Зрозуміло, що відповідати викликам суспільства, яке підлягає широкомасштабним трансформаціям, може тільки особистість з високим рівнем внутрішньої мотивації, здатна до самоорганізації, самореалізації на основі фундаментальної самоосвітньої діяльності.

Така сучасна індивідуальність учителя формує його певний соціальний тип, який взаємодіє, перш за все, з соціальним типом сучасного учня. Ці школярі першими в Україні навчалися за новими програмами 12-річної школи. Це підлітки 15–17-річного віку, яких фахівці характеризують як техногенне покоління. Вони формуються як особистості у інформаційному суспільстві та є ровесниками масового входження в життя комп'ютерів, мобільних телефонів, MP3-плеєрів тощо. Їх дозвілля може бути охарактеризоване нами завдяки даним соціологічних досліджень. Так, соціологічне опитування батьків та громадськості з питань дозвілля школярів (усього 2758 респондентів) продемонструвало, що весь свій вільний час на комп'ютерні ігри витрачають 34,5% школярів, 9% учнів читають і близько 8% гуляють на свіжому повітрі (табл. 1).

Спеціалісти вважають, що техногенні нахили підростаючого покоління, з одного боку, розвивають його мислення, роблять його

Таблиця 1

Дані соціологічного опитування батьків українських школярів з питань дозвілля учнів [3, с. 40]

Форми дозвілля	Кількість респондентів (у %)
Грають у комп'ютерні ігри	34,26
Дивляться телевізор	14,76
Читають книги	9,25
Спілкуються в Інтернеті	8,48
Гуляють на свіжому повітрі	7,5
Розмовляють по телефону	3,63
Слухають музику	2,07
Незрозуміло, чим займаються	20,05

більш адаптованим у інформаційному суспільстві, а з іншого боку, руйнують його фізичне і психічне здоров'я. Аналітики висловлюють застереження, що така тенденція знижує інтелект, створює вузький коридор можливостей. Діти, які не читають якісну літературу, не розвиваються творчо (не малюють, не танцюють, не співають), потрапляють у стан звуженої свідомості. Як наслідок, техногенне покоління підлітків легко адаптується у віртуальному світі і важко йде на спілкування у реальному середовищі.

Слід зауважити, що формування сучасного соціального типу вчителя відбувалося в іншому соціальному середовищі в умовах індустріального суспільства. Інформаційними комунікаціями дана соціальна група зазвичай володіє на рівні користувача. Узагальнення типологічних рис вчителя та учня та їх порівняння дозволяє виокремлювати ці два соціальних типи (табл. 2).

Спираючись на запропоновані характеристики, можна помітити такі проблеми між двома соціальними групами учасників навчально-виховного процесу: різні ціннісні парадигми і моральні орієнтири; різне цілепокладання.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика соціальних типів учасників освітнього процесу

Характеристики	Учень 10–12 класу	Учитель
Віковий вимір	15–17-річний підліток	41–50-річний педагог
Психологічний вимір	Техногенне покоління	Номо soveticus
Соціальне середовище формування особистості	Інформаційне суспільство	Індустріальне і постіндустріальне
Комфортні умови спілкування	Віртуальне спілкування	Реальне спілкування
Використання гаджетів (ПК, TV, MP3-плеєр, моб. телефон)	66% вільного часу	Рівень користувача ПК
Читання якісної літератури	9,25%	Більше 70%

Такі аспекти майже не піддаються впливу на місцевому рівні у конкретному освітньому середовищі. Але слід визнати, що розглянуті групи, безперечно, здійснюють вплив одна на одну, який багато в чому визначається взаємним сприйняттям. Взагалі, проблема міжособистісної взаємодії між учителями та учнями залишається однією з провідних для сучасної школи. Бо і учневі, і батькам, і державі в цілому зовсім не байдуже, з чиїх рук учень отримує життєві блага (у даному випадку знання). До того ж, дітей часто ще слід переконувати, що знання — це справді благо.

Спробуємо проаналізувати риси сучасного вчителя з позиції учня загальноосвітнього навчального закладу та студентів педагогічного ВНЗ, використовуючи рефлексивний підхід.

Узагальнення результатів багатьох досліджень уявлень учнів щодо вчителя свідчить, що провідними рисами вчителя вони вважають перш за все розумність, справедливість, творчість та комунікабельність.

Ніхто не заперечує знання предмета як важливого чинника професійної діяльності. Але на погляд учнів як «експертів педагогічної діяльності», якістю, що доповнює високу професійну підготовленість учителя, є не вимогливість (як вважають більшість педагогів, схильних до авторитарного стилю) і не доброта (як вважають учителі-ліберали). На думку дітей, це насамперед справедливість, саме цю якість вони у своїх відповідях наполегливо висували на перше місце. Цікаво, що самі вчителі за сукупністю відповідей відводили справедливості скромне дев'яте місце, засвідчуючи як свою неповну ознайомленість з потребами дітей, так і дещо інші ціннісні орієнтації в професійній діяльності, ніж очікування учнів [2].

Таким чином, принципово важливими якостями сучасного вчителя, з точки зору учнів, є високий рівень фахової підготовки, широкий спектр комунікацій, доброзичливість, толерантність. Саме їх формування та розвиток стають завданнями для сучасного педагогічного ВНЗ. Це сприятиме також формуванню відповідного професійного ідеалу у студентів – майбутніх учителів. Сьогодні дослідження свідчать, що студенти педагогічних навчальних закладів, відповідаючи на запитання: «Які, на ваш погляд, якості необхідні успішно працюючому вчителю?» дають відповіді, які дуже різняться і за

якісним, і за кількісним складом (від однієї-двох до двадцяти якостей). Досліджуючи ці індивідуальні професійні ідеали (моделі успішно працюючого вчителя), можна отримати цікаву інформацію про установки і ціннісні орієнтації студентів, учителів, викладачів вищих навчальних закладів. Виявилось, що чим ширший зміст професійного ідеалу, чим глибший за характером відображуваних явищ, тим активніший студент (учитель) у власному саморозвиткові, тим вища його активність у професійній підготовці та самовихованні. Але, на жаль, будь-яке опитування виявляє: багато учасників педагогічного процесу вважають, що для успішної педагогічної діяльності досить лише трьох якостей (знання свого предмета, вимогливості та наполегливості у реалізації прийнятих рішень).

Як демонструють наші опитування освітнього загалу¹, для сучасного вчителя характерні майже рівномірно розвинуті соціальні, мотиваційні та функціональні компетентності.

Серед перших домінують: уміння розв'язувати проблеми в різних життєвих ситуаціях (58,2%), здатність до співробітництва (51,8%), комунікативні навички (43,1%). Причому останні значно більше акцентуються в позиціях жінок (44,5% порівняно з 28,6% у чоловіків). Слід зазначити також, що половина з соціальних компетентностей, які досліджувалися, мають безпосередню залежність від віку. Так, значущість таких компетенцій, як уміння розв'язувати проблеми в різних життєвих ситуаціях та комунікативні навички, зростає з віком (відповідно з 50,4% у тих, кому до 25 років, до 70,8% у тих, хто старше 50 років, для першої характеристики та з 39,8% до 46,5% – для другої). Значущість же соціальних та громадянських цінностей і умінь, а також уміння визначити особисті ролі в суспільстві – знижується з віком.

Слід зазначити, що різні соціальні прошарки серед опитаних, виокремлені за своїм соціальним статусом, теж диференційовано сприймають соціальні компетентності, які характерні для сучасного

¹ У рамках авторського дослідження протягом 2009 року було опитано 684 представника педагогічної спільноти: вчителів, керівників шкіл, студентів педагогічних ВНЗ та працівників системи підвищення кваліфікації вчителів.

вчителя. Наприклад, уміння розв'язувати проблеми у різних життєвих ситуаціях студентами – майбутніми педагогами – оцінюється значно нижче, ніж учителями, управлінцями, працівниками галузі післядипломної освіти. При цьому значно вище ця група респондентів оцінює розвинутість соціальних та громадянських цінностей та умінь, уміння визначати особисті ролі у суспільстві. Такі розбіжності можна пояснити відсутністю реальних педагогічних практик у житті студентів, деяким ідеалізуванням, з одного боку, та критицизмом, з іншого.

Серед других – мотиваційних – компетентностей присутня здатність до навчання протягом життя (66,9%). Сам факт виокремлення саме цієї компетентності вважаємо принципово важливим, бо концепція безперервної освіти є сьогодні одним із провідних принципів розвитку освіти у світі. Для вчителя наявність та розвинутість цієї компетентності є запорукою його успіху. Дослідження показало, що зі зростанням педагогічного статусу оцінка цієї компетентності зростає.

Слід звернути увагу на той факт, що на оцінку мотиваційних компетентностей сучасних учителів впливають інші соціально-демографічні характеристики респондентів. Так, жінки схильні давати більш високу оцінку здатності вчителів до навчання протягом життя (68,3% проти 57,8% у чоловіків), а також розвинутості у них винахідливості та ініціативності (39,7% проти 25%). Але можна зауважити, що у свідомості чоловіків-респондентів теж є свої акценти щодо мотиваційних компетентностей сучасних вчителів. Серед них, перш за все, навички адаптуватися та бути мобільним (43,7% проти 34,9% у жінок); бажання змінити життя на краще (40,6% проти 31,9%).

Серед третіх – функціональних – компетентностей виокремлюється уміння оперувати знаннями в житті та навчанні (74,7%). Ця функціональна компетентність особливо виокремлюється жінками (78,3%), її значущість зростає зі стажем педагогічної діяльності (58,1% – стаж до 3 років, 72,9% – стаж від 4 до 10 років, 80,7% – стаж від 11–20 років, 83,5% – стаж більше 20 років).

Взагалі портретування сучасного вчителя за допомогою соціологічних опитувань продемонструвало, що використання компетентнісного підходу дає більш повний спектр характеристик, які лежать в основі базисного типу вчителя.

У цілому очевидно, що основне завдання вчителя – не наповнювати свідомість учня певною кількістю інформації, і навіть не якість інформації є пріоритетною, а те, як дитина може розуміти явища, передбачати наслідки своєї діяльності, уміє добувати інформацію та її аналізувати, має рішучість у прийнятті рішень та здатна нести відповідальність за прийняті рішення.

Великий гуманіст Василь Сухомлинський вважав головним завданням у навчально-виховному процесі створення гуманістичного простору, де діють тільки позитивні чинники. Виховання та навчання повинні базуватися на високій моральності усіх суб'єктів, адже гуманізм як філософський принцип є необхідною передумовою всебічного та гармонійного розвитку людини. Він утворює право людини на певний ступінь свободи сприймання інформації з довілля. Прагнення до освіти закладено в нас на рівні підсвідомості. Тому освіта повинна бути демократичною, як і стосунки між учасниками навчального процесу. Поєднання мети вчителя й учня у спільні дії сприяє виникненню об'єднуючої мотивації. Совість і почуття сором'язливості – це своєрідні й надійні гарантії відповідальності та обов'язку. Вони невідступно спонукають дитину до самоконтролю, мотивують певні навчальні проблеми. Шляхів до позитивної мотивації в навчанні дуже багато. Кожне запитання завжди збуджує бажання знайти відповідь. Бо думка пробуджується тільки думкою, а знання повинні працювати на учня. Усе це абетка педагогічної майстерності великого В. Сухомлинського, яка використовується у творчості сучасного вчителя.

Вирішення цих завдань лежить у кількох площинах: соціально-професійних груп, освітніх інституцій, на особистісному рівні та на рівні держави.

Для вирішення цих та інших завдань учителю потрібно розвиватися та вдосконалювати себе. Як продемонструвало наше дослідження, основними факторами, що впливають на розвиток професійної компетентності вчителя, є досвід практичної діяльності (2,9 балів за 3-бальною шкалою); обмін досвідом та спілкування з колегами (2,5 бала), підготовка учнів до участі в олімпіадах, конкурсах, турнірах (2,47), характер навчання у ВНЗ (2,43); зміст та якість післядипломної

освіти (2,18); публікації (2,1); участь у конкурсах професійної майстерності та узагальнення власного педагогічного досвіду (2,06); виступи на конференціях, семінарах (1,9).

Очевидно, що факторне навантаження розподілено і на період навчання у ВНЗ, і на період активної практичної діяльності, і на післядипломне навчання.

Таким чином, освіта і учительство багато в чому задають тон соціокультурному і соціоекономічному життю країни. Соціальний тип учительства являє собою інтелектуально збагачений прошарок суспільства, якому притаманні багатовимірні характеристики, що можуть змінюватися або корегуватися під впливом вимог часу і викликів загальноцивілізаційного розвитку. Здатність до змін, відповідність вимогам суспільства – одна з головних характеристик учительства як соціальної групи. Перспективи її розвитку безпосередньо пов'язані зі здатністю до самовдосконалення, самореалізації та саморозвитку протягом усього життя.

Список літератури

1. Дьюи Дж. Демократия и образование / Дж. Дьюи ; пер. с англ. – М. : Педагогика-пресс, 2000. – 384 с.
2. Исайчева Н. Д. Школа глазами учеников / Н. Д. Исайчева // Вопр. психологии. – 1990. – № 4. – С. 68–74.
3. Курс лекций по социологии образования : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / Нар. укр. акад. ; под общ. ред. В. И. Астаховой. – Харьков : Изд-во НУА, 2003. – 424 с.
4. Современная социология образования : учеб. пособие. – Ростов н/Д : Феникс, 2005. – 320 с. – (Alma mater).